

I skammekrogen – om skam i opdragelse og undervisning

*Stine Saaby Bach, Marianne Brodersen
og Tomas Ellegaard*

At blive sendt i skammekrogen er næppe en oplevelse, som ret mange af nutidens danske skoleelever har haft. Ikke desto mindre er skam en integreret del af det meste opdragelse og undervisning. Ikke fordi børn eller voksne skammer sig hele tiden eller i alle sammenhænge. Men fordi det, at der er handlinger, der er uacceptable eller upassende, er fundamentalt i enhver samfundsskabelse, enhver social sammenhæng og er koblet til personers oplevelse. Opdragelse og undervisning handler netop om at lære, hvad der er socialt acceptabelt eller ønskværdigt i en given sammenhæng. Det kan være, hvordan man skal spise, eller det kan være at kunne bogstaverne. Det kan være, hvordan man taler til andre eller at bruge et wc. Når barnet i pædagogiske processer ikke lever op til normerne, kan det udløse en følelse af skam. Det kan være, at følelsen kommer helt uden andres direkte påvirkning: At man skammer sig, fordi man oplever at handle på en måde, som er socialt uacceptabel. Eller det kan være, at man bliver direkte udskammet som straf af en anden, fx en lærer eller en forælder. Og midt imellem den indre og den ydre udskammen: at vi ”lærer skammen” og mere end nogensinde fordres til at påtage os den andens blik – at se os selv udefra. Det sker fx via pædagogiske idealer og metoder, som træning i sociale kompetencer, men også gennem bedømmelser og hierarkiseringer. Under alle omstændigheder er skam i sin kerne både en personlig følelse og fundamentalt socialt.

Skam er tilbøjeligt til at blive gjort usynlig i vore dage. Enten ses opdragelse og undervisning som et teknisk foretagende, der fx drejer sig om at belønne eleverne på den rette måde eller tilrettelægge undervisningen ”rationelt”. Eller aktuelt, hvor der ganske vist er kommet mere fokus på følelser og emotioner i opdragelse, omsorg og undervisning, men hvor det oftest er de positive følelser, der italesættes: ”Affektiv afstemning”, anerkendelse, trivsel og motivation osv. er fx nogen af de begreber, der er i spil. De negative eller nedvurderende følelser eller den sociale udskamning tildeles sjældent samme åbenlyse plads, eller de ses som normativt forkerte. Billedeligt kan man sige, at skammen som et eksplicit pædagogisk redskab er sat i skammekrogen.

Betyder det at skam og andre dermed forbundne negative sociale følelser som pinlighed, ydmygelse, ubehag og usikkerhed er fænomener, der ligesom skammekrogen er forsvundet? Det er næppe tilfældet.

For det første er udskamning og skam fortsat en integreret del af megen opdragelse og undervisning. Selvom udskamning sjældent eller aldrig indgår i ideelle beskrivelser af, hvordan man skal omgås børn eller andre voksne, er den ganske sikkert stadig umådelig udbredt i praksis.

For det andet hænger det sammen med, at opdragelse eller undervisningspraksis baseret på fysisk vold efterhånden forsvinder. I Danmark har lærere siden 1967 og forældre siden 1997 ikke fysisk måttet revse børn. Men disciplinerings teknikker anvendes stadig af opdragere og undervisere – men nu snarere som former for social skam. Så udskamning, omend formentlig i mere subtile og mindre åbenlyse former, finder stadig sted. Måske særligt over for de, der ikke formår at skamme sig (Kamp, 2004).

For det tredje ser vi paradoksalt nok forsøg på at revitalisere den sociale skam. På den større samfundsmæssige scene har Greta Thunberg og Donald Trump på hver deres diametralt modsatte måde belært os om, at skam bestemt ikke er forsvundet som virksomt socialt instrument. Thunberg, fordi hun i høj grad netop udskammer, ”How dare you...”. Og Trump, fordi han paradoksalt med sin skamløshed viser, at vi trods alt fortsat løber an på, at toneangivende politikere har ”skam i livet”.

Dette leder til en diskussion – som ikke er ny – om skammens sociale betydning. Skam fungerer som en væsentlig social regulator. Det er pointen i Freuds teori om ødipuskomplekset. Og ud fra denne teori argumenterer sociologen Norbert Elias i sit klassiske værk om Civiliseringsprocessen (Elias, 1994) for, at den er en forudsætning for vore dages historisk relativt fredsommelige omgangsformer. Indenfor det pædagogiske felt har bl.a. DPU's tidligere rektor Lars Henrik Schmidt gjort sig til talmand for, at ”[e]leverne i folkeskolen skal lære at skamme sig” (Schmidt & Holm, 2005). Hovedargumentet er, at skammen er selvoverskridende. At den forhindrer eleverne i at være sig selv nok.

Der er kort og godt, ved lidt nærmere overvejelse, meget der tyder på, at skammen ikke er sat i skammekrogen.

Så hvad er status på skam og andre lignende selvrettede negative sociale følelser i dag? Og hvordan står det til med udskamning som dynamik i pædagogikken? Dette ønsker vi at belyse med dette temanummer af Dansk pædagogisk Tidsskrift. Vi har derfor efterspurgt artikler, der relaterer sig til skam i pædagogik og pædagogisk praksis.

Præsentation af de enkelte artikler

I den første artikel *Skam, pædagogik og sociokulturelle differentieringer i det affektive samfund* søger Peter Østergaard Andersen at indplacere skam i en mere generel bestemmelse af følelser i pædagogikken. Aktuelt er det især forestillinger om positive følelser og glade børn i trivsel, som præger familien, skolen og

daginstitutionen, mens det er mere uklart, hvilken betydning følelser som skam, der ofte betegnes som vanskelige og ubehagelige, tillægges. Med afsæt i en diskussion af hvordan følelser behandles i psykologien og sociologien bevæger artiklen sig til slut ind på det pædagogiske område og følelsesarbejdets forbindelse til det pædagogiske skøn. Artiklen hæfter sig ved en generel opskrivning af følelser i det affektive samfund og peger på, at følelser som skam skal forstås som sociale og kulturelle, frem for traditionelt alene psykologiske, fænomener. Endvidere at de dominerende affektive opdragelsesidealer, repræsenteret af børn i den akademiske middelklasse, skal tages i betragtning, hvis man vil forstå de sociokulturelle differentieringer inden for det pædagogiske område.

Temaets anden artikel er en psykoanalytisk tour de force. Kirsten Hyldgaard diskuterer i *Skam og sublimering ifølge psykoanalysen* med afsæt i tikæmperen Bruce Jenners forvandling til Caitlyn Jenner skammen som betingelse for sublimering og dermed for det at lære og for viden og kunnen. Opdragelsens udskamning tjener formålet at forbyde måder at nyde på, og den er fortrængningens – tankeforbuddets – kilde. Men den er i samme ombæring en betingelse for sublimering, defineret som driftstilfredsstillelse uden fortrængning. Det rejser i tilgift spørgsmålet om, hvorledes man overhovedet kan skelne tilfredsstillelse af seksualdriften fra tilfredsstillelsesmodi, der ikke er seksuelle. Er sublimering – filosofi, videnskab, kunst, håndværk, sportspræstationer – erstatninger for noget mere oprindeligt og egentligt? Og er sublimering mindre tilfredsstillende end mere 'direkte' seksuel tilfredsstillelse. Findes der overhovedet 'direkte' eller mere 'oprindeligt' tilfredsstillelse? Artiklen argumenterer for et 'nej'.

De øvrige artikler i temaet – bortset fra den afsluttende – baserer sig alle på empiriske arbejder i forskellige pædagogiske institutioner.

De to næste artikler diskuterer skam og udskamning i børnehaven. I *Den tabuiserede skamudøvelse* tager Eva Gulløv og Lisbeth Skreland deres afsæt i en mere generel bestemmelse af skamfølelse - på den ene side en grundlæggende dimension ved menneskelig sameksistens, og på den anden side tæt forbundet med specifikke kulturelle værdier og sociale strukturer. I en skandinavisk sammenhæng har det sidste århundrede ændret så radikalt ved opfattelser af, hvad der er skamfuldt, så selve skamfølelsen er blevet prekær og påkaldelsen af andre menneskers skamfølelse en decideret skamfuld handling. Det rejser nogle dilemmaer for pædagogikken, der både skal anerkende det enkelte barn og understøtte dets udfoldelse og samtidig få det til at tilpasse sig en social orden uden at udstille dets fejltrin eller kue det med autoritet. Med eksempler fra egne undersøgelser i børnehaver i Norge og Danmark viser forfatterne, at skam er et uomgængeligt fænomen i sociale sammenhænge, og at sådanne dilemmaer derfor er tilstede i pædagogisk praksis, men samtidig ikke ser ud til at være genstand for meget diskussion, - ja faktisk virker det som om det nærmest er skamfuldt overhovedet at tale om skam.

I forlængelse af dette undersøger Anne Mette Buus i *“Det er jo en pause, ikke en straf”* en moderne udgave af skammekrogen – ’timeout’. Timeout er en procedure, hvor et barn, der har gjort noget, barnet ikke måtte, placeres på en stol i et bestemt tidsrum. Timeout anvises aktuelt som en hensigtsmæssig praksis til ansatte i daginstitutioner, skolefritidsordninger og skoler som en del af arbejdet med de evidensbaserede metoder DUÅ og PALS. Artiklen handler om, hvordan det går for sig, når en sådan skammekrogslignende procedure bliver del af en nutidig dansk pædagogik, der ofte beskrives som antiautoritær og børnecentreret. Med empiriske eksempler fra undersøgelser af arbejdet med evidensbaserede metoder og med inspiration fra aktørnetværksteori belyser artiklen timeout som et fænomen, der både stabiliseres og destabiliseres i møder med pædagoger og børn. Artiklen belyser, hvordan timeoutproceduren både tildeles relevans og legitimitet, men også er omgivet af ambivalens. Artiklen udfordrer de evidensbaserede metoders rationale om timeout som en entydig procedure med en forudsigelig virkning, men også fremstillinger af dansk pædagogik, hvor skammekrogen udelukkende hører fortiden til.

I de efterfølgende 3 artikler er scenen flyttet til skolen.

I en artikel med den dobbelttydige titel *Førsteklasses følelser* viser Katrine Jepsen, hvordan følelser i en 1. klasse tilskrives mening og bidrager til elevernes tilblivelsesmuligheder på komplekse måder, når klassens regler brydes og forhandles. Empirisk tager undersøgelsen udgangspunkt i observationer af hverdagen i en 1. klasse, hvor korrektioner og forhandlinger af følelsesudtryk er i fokus. Artiklens udgangspunkt er, at følelser i skolen er omgivet af regler. Den ideelle elev formår at balancere sit følelsesliv i relation til sine klassekammerater og bliver hjulpet på vej af Pyt-knapper og klasseregler. Men reglerne bliver ikke altid overholdt, og Pyt-knappen er ikke nødvendigvis det første valg, når klasserummets hverdag spidser til. Følelser kan synes uden for reglerens kontrol, og skam, stolthed og vrede sætter grænser og skaber forbindelser mellem elever i produktive forhandlinger. Artiklen bygger ligesom den følgende på såkaldt affektteori.

I denne følgende - temaets 6. artikel - *Folkeskolens følelsesmæssige sortbørs* vender forfatterne Lotte Galløe og Jo Krøjer blikket mod lærere i folkeskolen. På grundlag af to empiriske eksempler fra undervisningen i håndværk og design på folkeskolens 4. klassetrin samt et opfølgende lærerinterview, undersøger artiklen skammens distribution til lærere. Med afsæt i et institutionelt praksisblik aktualiserer artiklen den affektteoretiske forståelse, at skyld og skam ikke tilhører den enkelte, men stilles til rådighed i den kaotiske undervisningspraksis og den vurderende evalueringspraksis, der udfoldes i hverdagens folkeskole. Artiklen viser, hvordan den elevdrevne undervisning kan sammenlignes med en avanceret følelsesmæssig økonomi af både legitime og illegitime affekter, hvor læreren er hensat til at operere med skam som følelsesmæssig valuta, der både devaluerer og sikrer den enkeltes identitet som professionel.

I den følgende artikel *Skammens (u)balancer* vendes blikket igen mod eleverne. Her undersøger Stine Saaby Bach skammens rolle i skolens pædagogik omkring sociale kompetencer. Hun fokuserer særligt på balancen mellem skammens positive og integrerende sociale funktion og dens utilsigtede virkninger af mistrivsel og social afsondring. Baggrunden er en undersøgelse af skoleelever, der mistrives socialt. I artiklen skrives skam teoretisk frem, hvilket efterfølgende bruges som afsæt for at analysere empiriske iagttagelser fra projektet. Forfatteren viser, hvordan skammen i sine virkninger balancerer mellem sociale kompetencer og socialt orienteret mistrivsel.

I temaets sidste empiriske og først og fremmest praksisbårne artikel ”*Altså jeg er ikke bange for at blive set, men...*” skriver Lotte Stegeager og Simone Stegeager om pædagogstuderende på professionshøjskolerne. Med udgangspunkt i fortællinger omhandlende vanskelige studiesituationer, skabt i samarbejde med studerende, undersøger artiklen studerendes måder at håndtere vanskelige oplevelser med udskamning i deres uddannelsesliv - og hvad udskamningen betyder for deres studiedeltagelse. Gennem forskellige teoretiseringer om og perspektiver på skam som en på en gang subjektiv, social og kulturelt forankret følelse, fortolker forfatterne de studerendes fortællinger om, hvordan de både oplever og håndterer skammen. Analyserne viser, at skammen både er knyttet til fysiske rum, kropslige reaktioner samt andetgørende og marginaliserende processer, som har stor indflydelse på studerendes deltagelsesmuligheder og selvfølelse. Analyserne peger i retning af, at uddannelsens strukturering, via medstuderende og underviseres blikke og vurderinger, bidrager til at positionere bestemte studerende i skamfulde positioner som ikke-gode-nok-studerende og at producere og reproducere ulighedsskabende uddannelsespraksisser.

I temaets sidste artikel *Argumenter for og imod præstationsskam* ser Claus Holm med en socialanalytisk optik på, hvad han betegner som præstationsskam. Holm definerer, kortlægger og analyserer fire forskellige præstationssamfundsformer. Artiklen argumenterer for, hvordan disse forskellige udgaver af præstationssamfund er forbundet med forskellige former for præstationsskam forstået som pædagogiske interventions- og strafformer. Artiklen analyserer de 4 præstationssamfundsformer med afsæt i den engelske uddannelsesforsker Ansgar Allens analyser af meritokrati-former. Holm forbinder samfundsformerne med deres respektive skamformer og identificerer argumenter for og imod disse skamformer. På dette grundlag besvarer artiklen i en afsluttende perspektivering spørgsmålet: Hvilke argumenter er der for og imod fire forskellige præstationsskamformer?

Vi ønsker god læselyst!

Litteraturreferencer

Affekter og følelser - Tema (2018). *Tidsskrift for professionsstudier* (vol. 27): Temanummer <https://tidsskrift.dk/tipro/issue/view/7901>

Elias, N. (1994). *The civilizing process*. Oxford: Blackwell.

Kamp, M. (2004). Fire timer i skammekrogen. *Folkeskolen*, (35). Retrieved from <https://www.folkeskolen.dk/31046/fire-timer-i-skammekrogen>

Schmidt, L.-H., & Holm, C. (2005). Skam få dig. *Turbulens*. Retrieved from <http://turbulens.net/skam-faa-dig/>